

УДК 94(477):[329(71)15-051]”196”

“РОЗВІЯНІ ІЛЮЗІЇ” ІВАНА КОЛЯСКИ*: КРИТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Руслан СІРОМСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

Пристосування Канадської комуністичної партії після Другої світової війни до існування у межах правового поля і на засадах відкритості мало далекосяжні наслідки і для самої партії, і для її відносин з Москвою. Внутрішньополітичні дискусії нерідко приводили до виходу з лав партії її членів, які розчарувалися у комуністичній ідеології. Одним із таких прикладів стала історія багатолітнього канадського комуніста українського походження Івана Коляски. За час навчання у Вищій партійній школі Києва (1963–1965) та ознайомлення з радянськими реаліями він перетворився з переконаного комуніста на завзятого критика комунізму і соціалістичної системи. Його одкровення про сутність радянського режиму, викладені в англійських публікаціях, справили помітний суспільний резонанс і зменшили привабливість комунізму у Канаді та поза її межами. Спровокована І. Коляскою внутрішньопартійна дискусія навколо питання порушення прав людини в УРСР і проведення політики русифікації зумовила з-поміж іншого затяжну кризу всередині канадської компартії.

Ключові слова: комунізм, Канадська комуністична партія, Іван Коляска, УРСР, права людини, національна політика, русифікація, освіта, КДБ.

Мої сподівання побачити справедливий соціальний порядок і повернутися до Канади з репортажами про великий поступ у будівництві нового суспільства [в СРСР] були зруйновані (Іван Коляска)¹.

У період “холодної війни” комуністична ідеологія і радянський режим виступали у країнах Заходу об’єктом активних громадських обговорень й інтелектуальних дискурсів. Серед учасників таких обговорень нерідко траплялися й колишні компартійці (Анні Крігель, Ален Безансон, Еугеніо Реале) або просто екс-симпатки комунізму (Джордж Орвелл, Юджин Лайонс, Малкольм Маггерідж). Якщо ж критика старих антикомуністів і правих політиків, на кшталт Вінстона Черчілля, мало кого дивувала, то виступи колись відданих adeptів комунізму – “ренегатів” / ”еретиків” – була не лише предметною, але й дошкульною, адже ці люди знали систему зсередини. До того ж, їхні демарші суттєво підважували політичну репутабельність й авторитет комуністичних партій у всьому світі.

“Корпорація”

Однією з країн, компартія якої приносила Москві перманентні клопоти була Канада – важлива країна з огляду на сусідство з “головним центром світового

імперіалізму” – США. Утворена 1921 р. Робітнича прогресивна партія Канади (РППК) – приховані комуністи – офіційно декларувала участь у політичному процесі з позиції захисту соціальних вимог найманих робітників і підтримки реформ соціального характеру. Та поза тим існував неофіційний бік діяльності канадських комуністів – намагання дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію у країні, провокувати страйки, шпигувати. Викриття подібних діянь канадських комуністів двічі приводило до заборони РППК і її перехід на нелегальне становище у 1931–1936 і 1940–1943 роках. Зрештою, чи могли бути інакшими дії канадської влади щодо політичної сили, яка війну Франції, Великої Британії і Канади проти націонал-соціалістичної Німеччини – початкового союзника СРСР – називала “імперіалістичною”? Побожування “червоної загрози” спонукало федеральний і провінційні уряди Канади вдаватися до жорстких превентивних заходів супроти інших прокомуністичних організацій. Наприклад, у провінції Квебек упродовж 1937–1957 рр. діяв “Закон про комуністичну пропаганду” (неофіційна назва “Закон замка”), згідно з яким місцевий Генеральний прокурор мав право закрити будь-який заклад, що використовувався з метою комуністичної пропаганди і проводити конфіскацію комуністичних видань². Скажімо, 16 квітня 1947 р. поліція здійснила обшук і вилучила пропагандистську літературу у монреальському відділі Товариства об’єднаних українців Канади (ТОУК) – організації, яка сповідувала комуністичні принципи³.

Сподівання на те, що союзництво Канади і Радянського Союзу у Другій світовій війні реабілітує РППК в очах громадськості видалися передчасними. На початку вересня 1945 р. керівник шифрувальної служби посольства СРСР в Оттаві 26-літній лейтенант Головного розвідувального управління Ігор Гузенко* (1919–1982; псевдо “Кларк”), дізнавшись про своє раптове відкликання до Москви, здався Канадській королівській кінній поліції (КККП). Перебіжчик прихопив із собою понад сотню доти засекречених документів, які засвідчували існування у Канаді (кодова назва “Лісова”) розгалуженої радянської шпигунської мережі, створеної за підтримки місцевої компартії – у шифровках “Корпорації”⁴.

* Так називається заголовок однієї з книг колишнього канадського комуніста Івана Коляски: Kolasky, John. *The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada*. Toronto: RMA Books, 1979.

¹ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition*. (Toronto: Peter Martin Associates, 1970), 229.

² Серж Лорті, *Моріс Дюплессі і провінція Квебек*, переклад з англійської. (Київ: Техніка: ЛТД, 2004), 36.

³ *Український голос*, 21 квітня 1947.

* Попри те, що Ігор Гузенко народився у Підмосков’ї, він публічно заявляв про своє українське коріння (див., наприклад, *Український голос*, 11 липня 1956.). Його дружина Світлана – уродженка Донбасу.

⁴ “Secret and Confidential Diary Relating to Russian Espionage Activities – September 6 to October 31, 1945,” accessed September 29, 2019, [http://www.collectionscanada.gc.ca/education/sources/008001-119.02-e.php?&page_id_nbr= \[...\] =6gqn6q7pc5ie4hkg94r23rfap7](http://www.collectionscanada.gc.ca/education/sources/008001-119.02-e.php?&page_id_nbr= [...] =6gqn6q7pc5ie4hkg94r23rfap7).

За “теками Гузенка”, зокрема, проходили секретар канадської компартії Сем Карр (Артур Росс, “Френк”, “Дюбуа”) та єдиний депутат-комуніст у Палаті громад Фред Роуз (“Дебауз”). Документи свідчили, що канадські комуністи перебували у постійному контакті з Москвою, одержували фінансування ззовні, виконували доручення центрального апарату з вербування агентів. Шифровки містили інформацію про схему зустрічей, оплату за надані послуги, підтвердження отриманих матеріалів⁵.

“Канадський провал” радянської розвідки передусім відбився на компартії Канади. Лідер комуністів, випускник Ленінської школи у Москві С. Карр (справжнє ім’я та прізвище – Шміль Коган, уродженець Томашполя на Вінниччині) зумів утекти до США. Проте 1949 р. його затримали у Нью-Йорку з чужим паспортом і передали Канаді, де утікача засудили до шести років позбавлення волі. Після звільнення з в’язниці С. Карр перебрався до Польщі, де після відбуття теж шестирічного ув’язнення опинився і єдиний в історії канадського парламентаризму депутат-комуніст Ф. Роуз (справжнє ім’я та прізвище Фрідріх Розенберг). Обох комуністів-шпигунів позбавили канадського громадянства⁶.

Наслідки “справи Гузенка” вийшли далеко за рамки двосторонніх канадсько-радянських відносин, вплинувши на формування повоєнної політичної та ідеологічної атмосфери у світі. І так не переконлива репутація Радянського Союзу в очах канадської громадськості постраждала ще більше, а численні припущення стосовно підривної діяльності місцевої компартії отримали документальні підтвердження. Варто однак відзначити, що утретє поспіль комуністичну партію не заборонили, хоч підстав на це було більш, аніж достатньо.

“Щаслива нагода”

У середині 1950-х років відносини між Канадою і СРСР дещо покращились, чому з-поміж іншого посприяли наслідки візиту до Москви 1955 р. канадського міністра закордонних справ Лестера Пірсона. Водночас після смерті Й. Сталіна і XX з’їзду КПРС змінилася ситуація і всередині Радянського Союзу, що не могло не вплинути на міжнародну ситуацію. Зачепили зміни і РППК, зокрема її українську частину: замість померлих лідерів-ортодоксів Матвія Шатувльського (1883–1952) й Івана Навізівського (1888–1954) на провідні позиції висунулися представники молодшого покоління – Петро Прокопчак (1903–1981) та Петро Кравчук (1911–1997)⁷. Після того як потрохи став забуватися скандал, пов’язаний

⁵ “The Report of the Royal Commission to Investigate the Facts Relating to and the Circumstances Surrounding the Communication, by Public Officials and other Persons in Positions of Trust of Secret and Confidential Information to Agents of a Foreign Power. June 27, 1946. Ottawa, 1946,” accessed September 10, 2019, http://www.historyofrights.com/PDF/commission_report.pdf.

⁶ John Earl Haynes and Harvey Klehr, *Early Cold War Spies: The Espionage Trials that Shaped American Politics*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 55.

⁷ John Kolasky, *The Shattered Illusion*, 160.

зі “справою Гузенка” і шпигунством комуністів, РППК у 1959 р. була перейменована на Комуністичну партію Канади (КПК).

Агентурні провали і демарші рядових членів компартії Канади не підірвали довіри Москви до Генерального секретаря організації Тіма Бака (Тімоті Баклеса; 1929–1962), який користувався реноме затятого сталініста. На комуністичному зібранні 1 червня 1946 р. партійний лідер задекларував, що його політсила у нових умовах “обирає інші форми діяльності”⁸, але стару партійну ідеологію це ніяк не зачіпало. Наприклад, закриту доповідь Микити Хрущова про культ особи Сталіна 25 лютого 1956 р. Т. Бак назвав “брехнею” і “вигадкою *The New York Times*”. Водночас варто зазначити, що у нього склалися не вельми добрі стосунки з українськими комуністами, чи як їх зневажливо називали – “юксами”^{*}. Українці, які заробили собі імідж лояльної мовчазної масовки, “зводили його (Бака – Р. С.) на п’єдестал, будували його культ”, та раптом посміли усе більше заперечувати і критикувати⁹. Власне, до цього їх спонукали поїздки до Радянського Союзу у складі різних делегацій після чого у канадських комуністів українського походження стали закрдатися сумніви у “зразковості робітничо-селянської держави”¹⁰.

Одним із таких комуністів, якому “випала щаслива нагода [відвідати Україну], про яку мріяв багато років”¹¹ був Іван Коляска (1915–1997), котрий народився у м. Кобальт (Онтаріо) у родині буковинських емігрантів. У 1916 р. родина Колясок, що прибула за океан напередодні Першої світової війни, придбала невелику ферму, яку довелося продати у період Великої депресії. До цього спонукала і смерть глави сімейства – Василя Коляски. Після продажу ферми, сім’я перебралася до шахтарського містечка Тімінс. Шістнадцятирічний Іван зіткнувся з проблемою безробіття, марно блукаючи у пошуках роботи. В атмосфері розповідей поміж канадськими українцями про переваги комунізму і те, як в СРСР будується суспільство без експлуатації та безробіття, він щиро захопився комуністичними ідеями, ставши 1932 р. членом РППК. У 1944 р. І. Коляска вступив до Саскачеванського університету, після закінчення навчання у якому, отримав диплом бакалавра, а згодом – магістра історії, але вже у Торонтському університеті. Відтак близько десяти років учителював у школах провінції Манітоба¹².

⁸ “Борются за мир, как за жизнь,” Тим Бак, *Наша борьба за Канаду. Избранные произведения 1923–1959*, перевод с английского. (Москва: Издательство иностранной литературы, 1961), 379.

^{*} Згідно з багатьма спогадами в українських комуністів часто виникали суперечки з єврейською частиною КПК, представники якої зазвичай обіймали керівні посади в партії.

⁹ Петро Кравчук, *Без недомовок: Спогади*. (Київ: б.в., 1995), 97–98.

¹⁰ Петро Кравчук, *Без недомовок*, 64.

¹¹ John Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*. (Toronto: Peter Martin Associates, 1968), XI.

¹² “Коляска Іван Васильович,” *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник*, за редакцією Осипа Зінкевича. (Київ: Смолоскип, 2010), 304.

Як переконаному комуністові зі стажем, І. Коляску за рекомендацією ТОУК скерували на навчання до Вищої партійної школи (ВПШ) – освітньої установи при ЦК КПУ у Києві (Рильський провулок, 10). До ВПШ приймали для підготовки та ідеологічного виховання керівних й управлінських кадрів, зокрема зарубіжних компартій. Після 1956 р. кількість комуністів українського походження, скерованих на “навчання” до СРСР помітно зросла (наприклад, Володимир Маковецький, Петро Бойчук, Гелен Вір та ін.). Термін підготовки на базі повної вищої освіти складав два роки, після чого випускники ВПШ здобували т.зв. вищу партійну освіту. І. Коляска, як сам згадував, залюбки прийняв пропозицію “відвідати землю батьків” та “познайомитися з освітньою системою (найкращою, як я вірив), навчатися української мови, літератури й історії”¹³.

Відтак, у вересні 1963 р. канадський комуніст прибув до Києва, де попередні піднесення й ентузіазм поволі згасли. На подив І. Коляски, з’ясувалося, що ВПШ “не може запропонувати [навчальної] програми, відповідно до моїх потреб”¹⁴. Тодішня навчальна програма була значною мірою заповнена предметами на зразок марксистсько-ленінської філософії, а не історією козаччини, як це собі наївно уявляв історик. А невдовзі канадський комуніст став фіксувати неприховані факти політики русифікації. Так сталося, що протягом 19 вересня – 3 жовтня 1963 р. І. Коляска провів у київській лікарні, де його прооперували. У пацієнта не було зауважень до кваліфікації медперсоналу, але здивувало більш, аніж “скромне харчування”. Та ще більше вразила І. Коляску медична довідка російською мовою, видана при виписці з медичного закладу (згодом помістив її фото в одній зі своїх книг). Відтоді для канадського комуніста стала відкриватися “планомірна дискримінація супроти України та українців, змова проти української мови. Я став колекціонувати різні опубліковані матеріали, що демонстрували це і відсилати додому”¹⁵. Це були здебільшого загальнодоступні матеріали, наприклад, оголошення російською мовою про набір учнів до київської школи робітничої молоді на 1964–1965 н. р., уривки зі Збірника наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР зі списком книг, рекомендованих для шкільних бібліотек (як можна здогадатися, переважно російськомовних), навчальні плани для початкових і середніх шкіл, інструкції Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР від 10 липня 1962 р. директорам середніх спеціальних закладів, якими відведено на вивчення російської літератури 135 год. на рік, а української літератури – 120 год. і т.п. Крім цього, І. Коляска став скрупульозно порівнювати динаміку зміни кількості україномовних і російськомовних шкіл, дитячих садочків, ясел, співвідношення мов лекційних викладів у вищих і професійно-технічних навчальних закладах,

---

¹³ John Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*, XI.

¹⁴ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's personal account of Russian oppression and the growing opposition*. (Toronto: Peter Martin Associates, 1972), 5–6.

¹⁵ John Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*, XIII.

національний склад студентства. Результати порівнянь були не на користь поширюваній за океаном тезі про турботу за національні культури і мови в СРСР, яку так ревно ретранслювали канадські комуністи. Либонь, саме тому І. Коляска перший розділ свого майбутнього монографічного дослідження назве “Ленін і національне питання”, документально ілюструючи відхід правлячої в СРСР партії від ленінських принципів.

Якщо органи держбезпеки пізніше тлумачитимуть підібрані І. Коляскою матеріали з місцевої і центральної преси про недоліки в адміністративно-господарській діяльності, факти бюрократизму, розкрадання соціалістичної власності, як “тенденційні й упереджені”¹⁶, то сам комуніст використовуватиме їх для ілюстрації хибності і приреченості комуністичного шляху розвитку. І. Коляска зізнався:

“Я був учасником комуністичного руху близько 30-ти років, хоч і підтримував контакти з тими, хто критикував радянський режим (слухав українських націоналістів і не вірив, що все настільки може бути погано)”¹⁷.

У полі зору КДБ

Крім збирання загальнодоступних для радянського обивателя (але не для іноземця) матеріалів про русифікацію, І. Коляска став активно цікавитися творчістю літераторів, позиція яких не завжди співпадала з політикою правлячої партії. До когорти таких осіб належали Борис Антоненко-Давидович, Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Зіновія Франко, Алла Горська, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський. Намагання встановити контакти з цими людьми викликало зацікавлення до персони І. Коляски з боку КДБ¹⁸. Співробітники останнього встановили стеження за канадським гостем, час від часу повідомляючи цікаві деталі про його зустрічі. Так, за “неперевіреними даними”, при відвідуванні поета Андрія Малишка канадець одержав від останнього чотири неопубліковані вірші, а вдові Володимира Сосюри пропонував “велику суму грошей за поему “Розстріляне відродження”¹⁹ (непідтверджена

¹⁶ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. протести представників творчої інтелігенції; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; виступи кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо, Галузевий державний архів Служби безпеки України, 14 червня – 31 серпня 1965, (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 313.

¹⁷ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 1.

¹⁸ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 310.

¹⁹ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 313.

інформація – Р. С.). Водночас, за повідомленням КДБ, І. Коляска зумів зібрати “велику кількість ідеологічно шкідливих антирадянських матеріалів, нелегально розповсюджуваних у республіці”²⁰. До таких матеріалів, зокрема, належали статті “Громадою обух сталить” про єднання всіх національних сил у боротьбі проти тоталітаризму авторства Віталія Шевченка (псевдо “Антифашист Наддніпрянський”) та “Історична необхідність визволення України” (автор М. Сиченко; можливо, псевдонім – Р. С.).

Навчання у ВПШ залишало І. Колясці досить багато часу для подорожей Україною – від Криму до Львова, а, що важливіше, давало певні привілеї – від умов проживання до відносно вільного пересування країною. Йому, на відміну від інших канадських громадян українського походження, які вирішили відвідати батьківську землю, не потрібно було просити додаткового дозволу на відвідання того чи іншого населеного пункту. Такі подорожі були надзвичайно інформативними, бо, як писав І. Коляска: “Я мав можливість на власні очі побачити дискримінацію, лукавство, лицемірство, скандали і корупцію”²¹.

За наслідками свого візиту до Львова у 1964 р. І. Коляска зробив, зокрема, декілька висновків: 1) антиросійські настрої у цьому місті помітніші, ніж у Києві; 2) наслідком панування радянської влади стало загальне падіння моралі, що, наприклад, простежується у руйнуваннях пам’ятників на Личаківському цвинтарі; 3) русифікація також досягла і Львова. Останню проблему історик демонстрував на прикладі путівника “Улицы и площади города Львова (служебный справочник для работников милиции и таксомоторного парка города)” (1964 р.), наголошуючи, що російська мова домінує також у готелях “Інтуристу” і слугує робочою мовою гідів під час туристичних прогулянок²². Критиці був підданий ректор Львівського університету Микола Максимович за те, що у жовтні 1964 р. на урочистій церемонії відкриття пам’ятника Іванові Франку біля головного корпусу університету промовляв російською мовою²³. До слова, у цій події І. Коляска помітив нещирість радянської влади, адже канадського комуніста бентежило, що промовці прославляли “вічного революціонера”, тоді як його сина Петра енкаведисти знищили ще 1941 р., донька Анна (за чоловіком Ключко) вимушено емігрувала до Канади, а син Тарас узагалі не був поміченим на дійстві. Зате на церемонії відкриття пам’ятника виступив голова колгоспу села Нагуєвичі, який захоплено розповідав про “щасливе життя”, яке принесла радянська влада селянам. Негативу додавала велика кількість міліції та осіб у цивільному, що вже надто нагадували співробітників КДБ. Очевидно, що й І. Коляска перебував під їхнім пильним спостереженням, позаяк у спеціальному

²⁰ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 311.

²¹ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, XI.

²² John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 222.

²³ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 201.

повідомленні голови КДБ УРСР В. Нікітченка зазначалося, що канадський комуніст встановив зв'язок з “окремими представниками інтелігенції міста Львова, котрі перебувають в полі зору органів держбезпеки”²⁴.

Пересування І. Коляски територією Української РСР співробітники КДБ постійно фіксували. Щобільше, до органів держбезпеки надходили повідомлення від “свідомих радянських громадян” про поведінку і висловлювання канадця. Наприклад, із зібраного агентами КДБ матеріалу у час перебування І. Коляски у серпні 1964 р. в Чернівцях випливало, що він: 1) позитивно ставився до діяльності канадських “троцькістів”^{*}; 2) критично оцінював діяльність ТОУК; 3) розглядав життя в Україні з націоналістичних позицій; 4) вихваляв життя у капіталістичних країнах; 5) виявляв “надмірний інтерес до вивчення співробітників” готелю “Інтурист” і Чернівецького університету; 6) отримував з Канади вирізки “реакційних газет, розповсюдження яких на території УРСР є небажаним”²⁵. Реакцією на такі свідчення стала доповідна записка 14 січня 1965 р. у ЦК КПУ від голови КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталія Нікітченка (1954–1970), у якій зокрема йшлося:

*[...]”Виникають побоювання, що Коляска може використати перебування і навчання в Україні для збору тенденційної інформації, а після повернення до Канади включитися у боротьбу з підризу авторитету ТОУК й інших прогресивних організацій, чим завдати великої шкоди патріотичному руху в Канаді. Вважаємо за доцільне доручити ректорату Вищої партійної школи при ЦК КПУ і президії Українського товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, з якими Коляска як іноземний громадянин підтримує тісні контакти, звернути серйозну увагу на його ідеологічне виховання”: [...]*²⁶

Передавання матеріалів за кордон

В органах держбезпеки володіли інформацією про те, що І. Коляска готував і передавав матеріали для закордонної преси – канадської, американської й британської – з метою спровокувати міжнародний резонанс щодо національної

²⁴ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 147.

^{*} Радянська пропаганда досить часто називала усіх комуністів-відступників “троцькістами”.

²⁵ Доповідна записка голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченка ЦК КПУ про антирадянську діяльність в Україні громадянина Канади І. В. Коляски, Київ, 14 січня 1965 р. [Цілком таємно], *На скрижлях історії: 3 історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів. Книга 1. Україна – Канада: історія та сучасність*. Редколегія: Петро Тронько (голова), науковий редактор Олександр Реєнт. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 260–261.

²⁶ Доповідна записка голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченка ЦК КПУ про антирадянську діяльність в Україні громадянина Канади І. В. Коляски, Київ, 14 січня 1965 р. [Цілком таємно], *На скрижлях історії*, 263.

політики радянського уряду. У його ж тлумаченні мета цієї кампанії полягала у тому, щоб “змусити компартію СРСР змінити свою шовіністичну національну політику”²⁷.

Як впливає із документів КДБ І. Коляска особливо активно поведився в останній період перед від’їздом до Канади:

“Він робив наполегливі спроби одержання матеріалів на керівників партійних і радянських установ республіки – секретаря ЦК КП України тов. Скаби А. Д., а також Кондуфора Ю. Ю., Даденкова Ю. М., Бондар А. Г., Білодіда І. К., Шамоти М. З., Новиченка Л. М. та інших осіб, які на думку Коляски, є найбільш активними “русифікаторами”. Опублікування в закордонній пресі матеріалів на таких осіб могло б призвести, за задумом Коляски, до зняття їх із займаних посад.

Крім того, Коляску цікавили прізвища осіб російської і єврейської національностей, які працюють на керівних посадах в установах і на підприємствах України, а також відомості про колишніх співробітників органів державної безпеки, які після виходу на пенсію продовжують працювати в народному господарстві”²⁸.

І. Коляска використовував головню два канали переправлення зібраних матеріалів за кордон. Першим було Українське товариство дружби і культурних зв’язків з зарубіжними країнами, яке в ті роки очолювала Катерина Колосова (1920–1990). Як твердили співробітники КДБ, “найбільш злісні антирадянські документи Коляска пересилав із застосуванням різних хитрощів, зокрема у спеціально вмонтованих схованках у корінцях книг”²⁹. Другим каналом пересилання матеріалів були безпосередньо чільні представники компартії Канади, котрі приїжджали до Києва. За словами І. Коляски, “передавати через таких людей нелегальні матеріали дуже зручно, адже їх, дотримуючись комуністичного етикету, при виїзді за кордон не обшукують”³⁰. Щоправда, принаймні у двох випадках (зрештою, цього було більш, ніж достатньо) органи держбезпеки запобігли передачі зібраних матеріалів. Так, перед вильотом до Канади на московському летовищі Шереметьєво 8 липня 1965 р. у громадянина Канади, редактора газети “Українське життя”, члена місцевої компартії Степана Мацієвича правоохоронні органи вилучили три зошити із записами І. Коляски, в яких “викривлено трактувалася політика Радянського Союзу у національному

²⁷ Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про видворення за межі країни канадського громадянина Коляски І. В., 18 серпня 1965 р. [Таємно], *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали*, упорядник Василь Даниленко. (Київ: Смолоскип, 2013), 118.

²⁸ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 313.

²⁹ Там само, арк. 314.

³⁰ Там само, арк. 209.

питанні”³¹. Серед інших записів, вилучених у С. Мацієвича значилися: переписка київського інженера В. Лобка з різними інстанціями щодо розвитку української мови (24 сторінки машинописного тексту), “антирадянські анекдоти і пасквілі”³². А 28 липня 1965 р. І. Коляска передав Ж. Голоску – іншому канадцю українського походження – господарську сумку, просячи відвезти її до Канади. У ній органи держбезпеки знайшли дві схованки – одну між стінками коробки від фотоапарата, де містилося “шість аркушів з ідеологічно шкідливими записами”, другу – у подвійному дні господарської сумки з шістьма аркушами тексту аналогічного змісту³³. До речі, цю акцію вважають однією з перших відомих спроб переправити за кордон позацензурні праці / самвидав українських шестидесятників³⁴.

Після викриття схованок кур’єрам довелося не лише оправдовуватися, а всіляко засуджувати дії однопартійця, хоча б для того, щоб применшити свою вину в очах “товаришів із Москви”. Зокрема, С. Мацієвич в одному з листів гнівно писав:

*Цей псих використовує наших людей – їхнє добре ім’я, на додачу до того, що використовує організацію, щоб передавати якісь сумнівні речі... Якщо він, повернувшись до Канади, захотів би якимось чином шкодити – ми його привселюдно знищимо*³⁵.

Депортація

Вранці 29 липня 1965 р., коли І. Коляска прямував до бібліотеки, на вулиці до нього підійшло двоє осіб, котрі представились співробітниками КДБ. Вони заявили про своє бажання поставити йому декілька запитань і, взявши попід руки, посадили до автомобіля. Затриманого відвезли в управління КДБ на вул. Володимирській, 33 у Києві. І. Коляска не без іронії констатував: “Тут, я був, канадцем, який більше тридцяти років з ентузіазмом підтримував радянський режим, й опинився у його полоні”³⁶.

Як громадянин іншої держави, І. Коляска став домагатися зустрічі з представником канадського посольства, проте йому відмовили, заявивши, що він не заарештований, а лише затриманий для того аби поспілкуватися (*sic!*).

³¹ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 149.

³² Там само.

³³ Там само, арк. 314–315.

³⁴ Олег Бажан, “Мовне питання в українському національно-культурному русі в другій половині 1960-х рр.,” *Матеріум* 28 (2007): 33.

³⁵ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 315.

³⁶ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 231.

Співробітники КДБ цікавились, зокрема, чому він інтересувався станом прав людини в СРСР? Кого відвідував? Які матеріали збирав і навіщо? Які нелегальні неопубліковані матеріали роздобув? І. Коляска давав розмиті відповіді, а всі звинувачення відкидав, не знаючи, що його посилки виявили при огляді багажів С. Мацієвича і Ж. Голоска. О 17.00 допит завершили і затриманого відпустили. І. Коляска пригадував, що як тільки вийшов, відчув за собою “хвіст” в особі кадебіста, який особливо і не маскувався³⁷.

За місцем проживання канадського комуніста співробітники КДБ провели обшук, знайшовши в книгах, запланованих до відправки за кордон через посередництво Товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, велику кількість вкладень різного характеру (етикетки, чеки, бланки, квитки і т.п.). Усі ці матеріали засвідчували тотальну політику русифікації в УРСР. У корінцях окремих книжок кадебісти виявили 36 схованок, в яких містилися “тенденційні й антирадянські матеріали”, “вульгарні анекдоти й пасквілі про радянську дійсність”³⁸. В “Інформаційному повідомленні КДБ” зазначалося:

“У ході розслідування обставин, пов'язаних з поширенням зазначених матеріалів, Коляска, будучи опитаним, поводить ся нещиро, відмовився назвати осіб, від яких він одержав ці матеріали, мотивуючи свою відмову тим, що ці особи нібито не були інформовані про мету збирання Коляскою матеріалів і давали їх йому тільки для ознайомлення.

На думку Коляски, обставини, що сприяли зміцненню в нього неправильної думки про радянську дійсність полягали в тому, що після приїзду на навчання до Києва його залишили напризволяще. Увага з боку офіційних осіб була відсутня. Його бажання встановити знайомство із представниками творчої інтелігенції не знаходило підтримки. Пошуки таких знайомств, як відзначав Коляска, призводили до контактів з нелояльно налаштованими стосовно Радянської держави особами, зацікавленими у знайомстві з ним”³⁹.

Не будь І. Коляска громадянином Канади, йому довелося б знайомитися з реаліями табірної життя десь у Пермі. А так, щоб уникнути міжнародного скандалу, 11 серпня 1965 р. канадського громадянина просто “видворили” за межі СРСР. В інформаційному повідомленні КДБ до ЦК КПУ зазначалося, що громадянин І. Коляска прибув у Радянський Союз “тенденційно налаштованим з національного питання”. Як підтвердження цих звинувачень, у документі викладено слова самого І. Коляски, ймовірно записані внаслідок “прослушки”:

³⁷ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 236.

³⁸ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 315–316.

³⁹ Там само, арк. 316.

“[Я] твердо переконався, що тут розперезався великодержавний шовінізм [...]. І я докладаю всіх зусиль, щоб виконати свою місію: фактами, цифрами й документами доведу шовіністичну політику, що проводиться в СРСР, в Україні й приверну до цього увагу закордонних компартій, у першу чергу італійської й французької. Я зірву маску із цих уявних захисників національної свободи, які захищають за кордоном національне самовизначення крихітних народів, а в себе позбавляють рідної мови, рідної школи, технікумів і ВНЗ на рідній мові сорокамільйонний український народ”⁴⁰.

Максимум, чого вдалося добитися від І. Коляски, так це змусити написати лист-каяття, у якому канадський комуніст, зокрема, наголошував:

“Хочу довести до відома всіх, кого це цікавить, що в жодному разі я не буду використовувати різні антирадянські документи, які я добув в Україні, або зміст документів антирадянських, які я тут читав, в антирадянській пропаганді й на шкоду Радянському Союзу [...]. Залишаюся, як і був, переконаним марксистом і прихильником світового комуністичного руху й Радянського Союзу як передової соціалістичної держави [...]. Мені дуже соромно й боляче, що я завдав радянським людям стільки прикроців і турбот”⁴¹.

Перед депортацією І. Коляска запевнив, що докладе всіх зусиль для того, щоб реабілітувати себе в очах “своїх товаришів по партії й у думці радянських людей”, але, по-суті, зробив усе навпаки. Дорогою на летовище співробітник КДБ, який супроводжував І. Коляску, сказав: *“Іване Васильовичу, подивіться на Дніпро, бо ви його більше ніколи не побачите”⁴²...*

Реакція на книги І. Коляски у Канаді

Коляска прибув до Канади 12 серпня 1965 р. і відвідував перед керівництвом КПК про своє навчання у ВПШ Києва. Справжнім сюрпризом для нього стало те, що у ЦК уже все знали про обставини його депортації. У розмові з новим генеральним секретарем партії Вільямом Каштаном (1965–1988), І. Коляска зауважив, що в СРСР немає соціалізму, а є імперіалізм, давши генсеку текст промови І. Дзюби, виголошеній 16 січня 1965 р. на святкуванні тридцятиріччя з дня народження поета Василя Симоненка. Ніде правди діти – партійний лідер не дуже зацікавився цим матеріалом, який І. Коляска називав *“справжнім кредо для кожного українського патріота на рідних землях і поза ними”*. Максимум, з чим погодився В. Каштан, так це те, що національне питання в Україні потребує детального вивчення⁴³.

⁴⁰ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В. ..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 309–310.

⁴¹ Там само, арк. 317.

⁴² Василь Овсієнко, “Коляска Іван Васильович,” доступно 7 жовтня 2019, <http://archive.khpg.org/index.php?id=1184397817>.

⁴³ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 241.

Наслідки візиту І. Коляски до УРСР мали далекосяжні наслідки для КПК, загостривши у ній внутрішньополітичну дискусію навколо національного питання. Боячись, що ситуація може вийти з-під контролю, Надзвичайний і Повноважний посол СРСР у Канаді Іван Шпедько (родом із Слобожанщини) зустрівся 26 серпня 1966 р. у Торонто з членами виконкому ТОУК, який за оперативним повідомленням КДБ “у своїй роботі відчував значні труднощі”⁴⁴. Аналіз бесіди спонукає до висновку, що кожна зі сторін залишилася при своїй думці. Якщо українська частина канадської компартії наголошувала, що “непродумані факти впровадження російської мови замість української в УРСР створюють стурбованість серед української громадськості за кордоном і підбивають престиж Радянського Союзу у національному питанні”, то І. Шпедько наполягав на тому, що “товариші з ТОУК, котрі стали ініціаторами порушення питання про “мовну проблему в УРСР”, або не знають реального становища, або введені в оману”⁴⁵.

“Винуватця” внутрішньополітичної партійної смуги виключили з лав КПК, проте не відразу, а в 1968 р., формальним приводом для чого слугувала публікація дослідження І. Коляски “*Education in Soviet Ukraine: A Study in Discrimination and Russification*”. На звороті обкладинки книги було вміщено слова канадського сенатора українського походження Павла Юзика (1913–1986): “Сміливе і шокує звинувачення російської тиранії, попередження для всіх, кому дорога свобода”. Дещо ширше і предметніше оцінив появу книги історик Василь Верига (1922–2008):

“Проживаючи в Україні, Коляска переконався на власній шкідливості московської пропаганди. Хоча сам із переконання комуніст, він не пішов слідами своїх багатьох однопартійців, які в ім’я московського комунізму жертвували добром свого народу і стали всеціло на службу Москві. Навпаки, у висліді його перебування в Україні Коляска написав добре, такі советськими документами обґрунтовану книжку “Освіта в Радянській Україні”, що появилася якраз у 50-ліття “жовтневої революції”. Книжка стала свого роду ревеляцією для західного світу завдяки своєму вмілому опрацюванню, як і завдяки тому, що про русифікацію в Україні заговорив таки член Комуністичної партії Канади”⁴⁶.

⁴⁴ Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільного життя, 24 березня – 6 травня 1967, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 960, арк. 153.

⁴⁵ Запис бесіди Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька з членами виконкому ТОУК В. Гарасимом, М. Королем, М. Гринчишиним з проблем національної політики в УРСР та організації поїздок в Україну молодих українських канадців, Торонто, 26 серпня 1966 р., *На скрижалях історії*, 271–272.

⁴⁶ Василь Верига, “Другий бік медалі,” *Василь Верига. Слово і чин. Вибрані статті, доповіді, розвідки, життєписи. 1946–1988*, упорядник і автор передмови Микола Литвин. (Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України, 2001), 143–144.

З коштами на публікацію книги допоміг український меценат Петро Яцик (1921–2001), який попередньо прочитав рукопис і переконався, що подібне видання у край потрібне, позаяк розвінчує поширюваний міф про небувалий розквіт української культури і мови в СРСР⁴⁷. Звичайно, це згодом дало підстави радянській стороні твердити про видання книги “на кошти імперіалістичних товстосумів”⁴⁸.

Торонтський часопис *Telegram* надрукував рецензію на книгу “*Education in Soviet Ukraine*” відомого журналіста Пітера Вортінгтона (1927–2013). У публікації під назвою “Канадський комуніст атакує русифікацію” зазначено, що І. Коляска завдав “найдошкульнішого удару по внутрішній політиці СРСР”⁴⁹. Значно стриманішими були рецензії в україномовних виданнях Канади, а все тому, що у Канаді І. Коляска опинився між двох вогнів: комуністи вважали його зрадником (комуністичні газети в край неохоче згадували про нього і його книжку), а націоналісти – вишколеним агентом КДБ, якого послали розкладати їхній табір⁵⁰ (заради справедливості, відзначимо, що КДБ у своїх документах наголошував, що своїми діями І. Коляска руйнує єдність канадських комуністів⁵¹).

У підзаголовку першої книги дуже точно відображено дві проблеми, на яких головню зупинився І. Коляска – дискримінація і русифікація. Історик звертав увагу читачів, що бл. 50-ти років радянська пропаганда твердила про те, що Радянському Союзу розв’язане національне питання. Насправді, це зовсім не так. Щобільше, помітною є тяглість русифікаторської політики Москви, починаючи з царських часів. Планова русифікація українського шкільництва особливо посилилася з приходом до влади у 1964 р. Леоніда Брежнєва⁵². На підтвердження своєї тези автор навів низку прикладів, які засвідчували наслідки русифікаторської політики: у книжковому магазині в Одесі продавець не розуміла української мови; у санаторії “*Днепр*” у Криму розмовляли виключно російською (подібно, як і в санаторії Конча-Заспа під Києвом). Утім, імперська політика Москви, на думку І. Коляски, базується не тільки на російській мові, але й на політичній гегемонії Росії, економічному визиску неросійських територій, грамотно вибудованій російській бюрократичній ієрархії, повній централізації, глорифікації правлячої комуністичної партії і її лідерів, репресивному апараті, тотальній цензурі та ін.

⁴⁷ “Якби ви вчилися так як треба...,” доступно 6 жовтня 2019, <http://yatsyk.who-el.se/yakby-vu-vchyls-tak-yak-treba/>

⁴⁸ Олександр Дзевєрін, Олександра Савченко і Василь Смаль, “Народна освіта в Українській РСР (реальні факти і націоналістичні вигадки),” *Радянська школа* 11 (1968): 100.

⁴⁹ *The Weekend Telegram*, February 17, 1968.

⁵⁰ Василь Овсієнко, “Коляска Іван Васильович,” доступно 7 жовтня 2019, <http://archive.khpg.org/index.php?id=1184397817>.

⁵¹ Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви..., ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 960, арк. 318.

⁵² John Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*, 156.

Після публікації книги про освіту в Радянській Україні І. Коляска відвідав низку канадських міст із доповідями про русифікацію в СРСР. Нерідко місцем виступу були провідні університети, зокрема Торонтський, Вінніпегський, Оттавський⁵³. Чималий резонанс мало інтерв'ю на радіо у провінції Манітоба, яке викликало “голосну реакцію комуністів” (останні звинувачували І. Коляску у наклепах на “радянську дійсність”, співпраці з “реакційними і націоналістичними силами”)⁵⁴.

На початку 1970 р. за сприяння Світової координаційної виховно-освітньої ради здійснено переклад й опубліковано “*Education in Soviet Ukraine*” українською мовою. У передмові до цього видання, доповненого “новими даними, які свідчать про дальше просування русифікації в СРСР загально і в Україні зокрема”, автор підкреслив:

“Після виходу Education in Soviet Ukraine наспіло багато вимог, щоб видати цю книжку в українському перекладі. З огляду на ці домагання і на те, що чимало українців не читають англійською мовою, появляється цей переклад [...]. Маю надію, що книжка допоможе читачам-українцям зрозуміти розмір і глибину наступу окупанта, щоб знищити не тільки українську мову та культуру, але й саму українську націю”⁵⁵.

У тому ж самому році, коли з’явився український переклад першої книги І. Коляски, опубліковано інше його дослідження – “*Two Years in Soviet Ukraine*” – про дворічне перебування колишнього комуніста в УРСР з особливим наголосом на порушенні національних прав українців. У передмові автор зазначив, що присвячує книгу “незліченним непоміченим героям, які борються за виживання своїх народів проти іноземного панування”. Основні висновки історичного дослідження – свідоме знищення усіх виявів української самобутності та колоніальний визиск України Москвою, факти якого автор підкріплює статистикою. І. Коляска називає абсурдним визначення “суверенна українська радянська держава” та “український уряд УРСР”, який “насправді не є ані українським, ані власне урядом – лише виконавцем наказів із Москви”⁵⁶. Та заради справедливості зазначимо, що автор послуговується терміном “Радянська Україна”, що з огляду на ці ж вищевказані аргументи, виглядає щонайменше недоречним.

Два розділи монографії І. Коляска присвятив постаті Тараса Шевченка, зокрема його пошануванню в УРСР. Тут він звертає увагу на парадокс, який не піддається логічному поясненню: з одного боку, радянська влада всіляко

⁵³ “Доповідь І. Коляски в Оттаві,” *Екран* 47–50 (вересень 1969 – квітень 1970): 11.

⁵⁴ *Український голос*, 5 березня 1969.

⁵⁵ Іван Коляска, *Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації*. (Торонто: Peter Martin Associates, 1970), XI.

⁵⁶ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, 13–14.

возвеличує Кобзаря, встановлює йому пам'ятники, а, з другого боку, цензурує його творчість. Водночас історик обурений нищенням національних пам'яток культури (наводить перелік зруйнованих церковних пам'яток), переслідуванням релігії, запереченням свободи віросповідання (Москва переслідує українські православну і греко-католицьку церкви, натомість підтримує Російську православну церкву), трактуванням української мови як прояву націоналізму, заборонаю дослідникам посилалися на твори Михайла Грушевського і т.д.⁵⁷.

Друга книга І. Коляски отримала ще схвальніші відгуки, ніж перша. Наприклад, якщо рецензія Івана Лободи на “Освіту в Радянській Україні” у вінніпегській газеті “Український голос” була стримано позитивною⁵⁸, то на другу, поміщену на передовиці, – відверто захопливою. Передусім рецензент відзначив публікацію “переконливих документів”, що засвідчували факт русифікації в УРСР⁵⁹. Так само високо оцінили рецензенти наступну книгу І. Коляски “*Look Comrade – the People are Laughing*” – “Дивись товаришу – люди сміються” (1972)⁶⁰. У ній зібрано нелегальні жарти, анекдоти, дотепи, записані у час перебування в СРСР. Колориту виданню додали вдалі ілюстрації Мирона Левицького і Тібора Ковалика. Порівняно невелика за обсягом книга (135 сторінок), що була розрахована на широкий загаль читачів, сатирично висміювала радянську дійсність⁶¹. Уже через два роки І. Коляска переклав англійською і впорядкував твори українського дисидента Валентина Мороза “Репортаж із заповідника мені Берії” – “*Report from the Beria Reserve: The Protest Writings*”⁶².

“Ідеологічна диверсія проти СРСР”: радянська оцінка книг І. Коляски

Звісно, публікації І. Коляски за наслідками візиту до Української РСР не залишилися непоміченими. У науково-педагогічному місячнику Міністерства освіти УРСР “Радянська школа” (Ч. 11, 1968) з’явилася розгромна рецензія на книгу “*Education in Soviet Ukraine*” – “ідеологічну диверсію проти СРСР”⁶³. Передусім впадає у вічі стиль викладу з величезною кількістю пропагандистських фраз і зворотів, які мають мало спільного з поняттями науковості й об’єктивності. Відверто кажучи, подібних “вишуканих” прикладів

⁵⁷ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine*, Д. 0²-0²², 148–149, 173.

⁵⁸ Детальніше див.: “На маргінесі книжки І. Коляски «Education in Soviet Ukraine»”, *Український голос*, 6 березня 1968.

⁵⁹ *Український голос*, 16 червня 1970.

⁶⁰ “Нова книжка І. Коляски,” *Український голос*, 24 січня 1973.

⁶¹ Kolasky John, *Look Comrade – the People are Laughing*. Toronto: Peter Martin Associates, 1972.

⁶² *Report from the Beria Reserve: The Protest Writings*, edited and translated by John Kolasky. Chicago: Cataract Press, 1974.

⁶³ Дзевєрін, Савченко і Смалъ, “Народна освіта в Українській РСР (реальні факти і націоналістичні вигадки),” 99.

очорнення не часто зустрінеш. Аби не бути голослівними, наведемо окремі з таких виразів. Так, характеризуючи особу І. Коляски, автори послугоувались висловами “борзописець з охвістя реакційної української еміграції”, “націоналістичний писака”, “наклепник”, “трубадур імперіалізму”, “недруг радянських людей”, “«вболівальник» за демократію”. Зазначено і “справжню мету” його “дослідження” (неодмінно брали це слово у лапки): щоб “послабити вплив ідей соціалізму, отруїти свідомість мас принадами «вільного світу»”, “підірвати міжнародний престиж Радянського Союзу, очорнити здобутки соціалістичних націй”, “оббрехати, очорнити і процес розвитку вищої та середньої спеціальної освіти в Україні”. Заслугує на увагу великий арсенал негативних зворотів при аналізі книги: “оббріхуючи нашу дійсність”, “плазуючи перед своїми імперіалістичними хазяями”, “спрямовуючи свої отруйні жала”, “скажене антирадянське виття”, “націоналістичні наклепники патякають”, “дослідницький зуд”, “тхне духом шпигунства”, “блюзнірські випадки”, “пнеться з усіх сил”, “засліплені звірячою ненавистю”, “облудні твердження”, “злісні вигадки” і багато інших. Попри це, автори визнають, що І. Коляска “досить-таки хитромудро зладив окремі розділи своєї пропагандистсько-пасквільної книжки”⁶⁴.

Водночас необхідно звернути увагу на декілька суттєвих моментів, які свідомо замовчані або перекручені: 1) аби підкреслити іноземне громадянство Івана Коляски, автори вживають англomовний варіант його імені – Джон; 2) ні разу не згадано, що І. Коляска був членом КПК; 3) замовчано, що він навчався у ВПШ (у тексті рецензії тільки фраза “учився у вищому навчальному закладі” – без конкретизації)⁶⁵. І, звісно ж, автори подали своє трактування того, що І. Коляска назвав русифікацією:

[...] Саме життя підтверджує позитивне значення добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови, яка фактично стала мовою братнього єднання і співробітництва всіх народів СРСР (sic!). Джону Колясці, який галасує про “насильницьку русифікацію”, невтямки, що народи Радянського Союзу добровільно, з любов’ю і повагою вивчають російську мову, як засіб міжнаціонального спілкування і взаємного ознайомлення з досягненнями науки, техніки, культури і мистецтва [...]. А Дж. Коляска цинічно твердить, ніби поширення російської мови серед національностей СРСР призводить до “витіснення” національних мов” [...]. Він вдається до наскрізь брехливих тверджень про “русифікацію”, белькоче про “примусове насадження на Україні російської мови”, про “кампанію руйнування української культури”, переспівує давно збанкрутілу буржуазно-націоналістичну теорію “боротьби двох культур”. Священну дружбу і братерське єднання народів СРСР, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм пан Коляска розглядає як “синонім русифікації”. Тільки тому, що прізвища деяких працівників культури і

⁶⁴ Дзевєрін, Савченко і Смаль, “Народна освіта в Українській РСР (реальні факти і націоналістичні вигадки),” 105.

⁶⁵ Там само, 100.

*освіти в Українській РСР мають закінчення “ов” і “єв”, Джон Коляска вважає цих людей ворогами українців. Чого вартий цей зухвалий націоналістичний випадок!*⁶⁶.

Втім, боротися з І. Коляскою в СРСР було щонайменше не ефективно (хіба зайвий раз продемонструвати “ворожість націоналістів”), тому основну увагу перенесли на таврування автора і його книги до Канади. У листі Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Шпедька 2-му секретарю ЦК КПУ Олександрю Ляшку від 29 березня 1968 р. (під грифом таємно) йшлося:

Потрібно відзначити, що керівництво Компартії Канади і ТОУК нічого не зробило для викриття цієї антирадянської кампанії [...]. Як відомо, у ... книзі Коляски містяться твердження націоналістичного характеру про, буцімто, дискримінацію української мови в УРСР, перекручення ленінської національної політики в Україні, порушеннях соціалістичної законності і т.п.

*Зважаючи на публікацію [...] книги Коляски, а також реакцією на них з боку української націоналістичної і канадської буржуазної преси, посольство, згідно вказівок Центру, провело бесіди з керівництвом Компартії і Товариства об'єднаних українських канадців*⁶⁷.

Однак дії компартії Канади після цієї “дружньої розмови” були досить кволими, якщо не брати до уваги таврування книжки І. Коляски на зборах ТОУК. І. Шпедько бідкався, що “навіть чи можна очікувати від керівництва Компартії Канади і ТОУК активних заходів проти цієї пропаганди”, тому пропонував Москві “вжити додаткових заходів”, а саме:

[...] 2. Організувати серію радіопередач, розрахованих на українську еміграцію за кордоном, із розвінчанням антирадянської пропаганди.

3. Підготувати брошуру українською, англійською і французькою мовами для поширення серед емігрантів про розвиток української культури, літератури і науки, а також про успіхи у сфері освіти і ролі в ній української мови.

4. Підготувати добре аргументований фактами матеріал задля розвінчання книги Коляски, які можна було б використати в газеті “Вісті з України”, а також для передачі в газету “Canadian Tribune”, газету “Життя і слово” і поширення іншими каналами.

5. Використати запрошення в СРСР цього року делегацій Компартії Канади, і в розмові з ними у Москві і Києві ще раз висловити негативне ставлення до ... антирадянської книги Коляски [...]

⁶⁶ Дзеверін, Савченко і Сміль, “Народна освіта в Українській РСР (реальні факти і націоналістичні вигадки),” 101; 105

⁶⁷ Лист Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька секретарю ЦК КПУ О. П. Ляшку з приводу публікації в Канаді книг, статей, листів активних учасників українського національного руху, Оттава, 29 березня 1968 р., *На скрижлях історії*, 358.

⁶⁸ Там само, 359–360.

І. Шпедько особисто зустрічався з керівником Компартії Канади В. Каштаном, наполягаючи, щоби той серйозно поставився до питання наслідків публікації книги І. Коляски. Посол звернув увагу на те, що книгу “взяли на озброєння ідейні противники КПК і Компартії Канади”⁶⁹. Та вже незабаром Москві довелося переключатися зі “справи Коляски” на подолання інакодумства в лавах КПК, пов’язаного з ситуацією навколо Чехословаччини і новою хвилею політичних демаршів канадських комуністів, зокрема українського походження. Наприклад, на знак протесту проти окупації військами Організації Варшавського договору (ОВД) Чехословаччини лави КПК покинув один із лідерів комуністів Торонто Джон Бойд (Іван Бойчук)⁷⁰. Загалом, після подій 1965–1968 рр. комуністичний рух у Канаді опинився у глибокій внутрішньополітичній кризі, свідченням чого стало різке скорочення як членів прокомуністичних організацій, так і їхніх періодичних видань.

Наукова спадщина Івана Коляски

У 1979 р. опублікована ще одна праця І. Коляски “*The Shattered Illusion*”, у якій автор окреслив історію українського комуністичного руху в Канаді, відносини між ТОУК і КПК, розбіжності всередині компартії. Вузкопроблемне спрямування мало пізніше дослідження “*Partners in Tyranny: The Nazi-Soviet Nonaggression Pact, August 23, 1939*”, присвячене співпраці Німеччини та Радянського Союзу напередодні та на початку Другої світової війни. Підсумковий характер властивий збірнику “*Prophets and Proletarians: Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*”⁷¹. І хоч ці праці привернули значну увагу канадської і світової громадськості та досі залишаються актуальними, І. Коляску й надалі головню асоціювали з першою монографією про освіту в Українській РСР.

У 1990 р. І. Коляска з пожертв української громади в Канаді заснував “Фундацію для розвитку науки в Україні” при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС), перейменованій після його смерті на “Меморіальний фонд ім. Івана Коляски” (*John Kolasky Memorial Endowment Fund*). Стипендія передбачена для здобувачів наукового ступеня або зрілих науковців з України,

⁶⁹ З інформації Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І. Т. Шпедька секретарю ЦК КПУ О. П. Ляшку про розмову з Генеральним секретарем Компартії Канади У. Каштаном щодо публікації в Канаді книги І. Коляски “Освіта в Радянській Україні” та надання можливості канадським українцям відвідування західних регіонів України, Оттава, 31 березня 1968 р. [Таємно], *На скрижлях історії*, 361.

⁷⁰ John Kolasky, *The Shattered Illusion*, 175–176.

⁷¹ Див.: Kolasky, John. *The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada*. Toronto: RMA Books, 1979; Ibid. *Partners in Tyranny: The Nazi-Soviet Nonaggression Pact, August 23, 1939*. Toronto: Mackenzie Institute, 1990; Ibid. *Prophets and Proletarians: Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky. Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990.

які прагнуть поглибити свої знання з історії, економіки, політичних наук, права та суспільствознавства у канадських університетах⁷².

У 1991 р. І. Коляска переїхав на постійне місце проживання до України і декілька років аж до самої смерті проживав удома в лідера Української республіканської партії (УРП) Левка Лук'яненка – першого Надзвичайного і Повноважного посла України в Канаді (1992–1993). Колишній канадський комуніст, як радник голови УРП, активно включився в українське політичне життя, займався організацією гуманітарної допомоги для лікарень і дитячих будинків. У 1993 р. І. Коляска домагався українського громадянства, але чинна влада йому відмовила. Після смерті похований у с. Хотів на Київщині.

Отже, серед экс-комуністів, які приєдналися до політичного контингенту засуджувачів комунізму, постать Івана Коляски привертає особливу увагу. Його свідомий політичний і життєвий вибір став наслідком близького ознайомлення з реаліями життя у Радянському Союзі та подальшого розчарування у комуністичній ідеології. Особливістю ситуації було те, що колишній канадський комуніст не самоусунувся від громадського життя, а став послідовним критиком цієї ідеології, адептом якої був тривалий час. Його книги, що були належно обґрунтовані і документально підкріплені, викликали суспільний резонанс у Канаді і гостру реакцію з боку Москви. Дослідження І. Коляски посилювали розбіжності у середовищі КПК, передусім серед її чисельної української частини, і спровокували дискусію щодо національної політики в Українській РСР. Наслідки цієї дискусії, підсиленої міжнародною реакцією на агресію СРСР супроти Чехословаччини, зумовили безповоротний занепад КПК й, фактично, остаточне її усунення на маргінес суспільно-політичного життя Канади.

“THE SHATTERED ILLUSION” BY JOHN KOLASKY: CRITICISM OF NATIONAL POLICY IN THE UKRAINIAN SSR

Ruslan SIROMSKYI

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The article deals with criticism of the national policy, in particular total russification, in the Ukrainian SSR by Canadian Communist of Ukrainian descent Ivan (John) Kolasky.

Adaptation of the Communist Party of Canada after the World War II to existence within the legal framework and the principles of openness had far-reaching consequences for the party and its relations with Moscow. Domestic discussions often lead to left of the party members, who are disappointed in the communist ideology. One such example was the long-term Canadian communist of the Ukrainian

---

⁷² Детальніше див.: “Меморіальний фонд ім. Івана Коляски,” доступно 8 жовтня 2019, <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/funding-and-awards/visiting-research-and-postdoctoral-fellowships>.

origin Ivan Kolasky' story. While studying at the Higher Party School Kyiv (1963–1965) and the introduction of Soviet reality, he became convinced of the Communist dedicated to criticism of communism and the socialist system. His political stance and disillusionment with communist ideology resulted from a close acquaintance with the realities of life in the Ukrainian SSR.

For nearly 50 years, propagandists and supporters of the Soviet regime have been assuring the world that the USSR has solved the national problem. In Kyiv and other Ukrainian cities (Lviv, Chernivtsi, Kharkiv) I. Kolasky collected evidence of russification and took an active interest in the works of Sixtiers writers. Through other Canadian communist figures, he arranged for the transportation of the collected materials abroad for further publication. (*tamydav*). A secret surveillance was organized for I. Kolasky: KGB was recording where and what the Canadian Communist was talking about. The KGB detained two couriers who were transporting materials collected by Kolasky at Moscow Airport. During a search in Canadian citizen's room, state securities identified a number of "anti-Soviet materials" that evidenced a total policy of russification in the Ukrainian SSR. Russification was not limited to this sphere but imposed with equal vigour and intensity in all areas of the political, economic and cultural life of Ukraine.

After a brief detention and interrogation, in August 1965, I. Kolasky was deported outside the Soviet Union. His revelation about the nature of the Soviet regime set out in the English language publications ("*Education in Soviet Ukraine*", "*Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition*" etc.) made visible public response and reduced the attractiveness of communism in Canada. Provoked by J. Kolasky debate as to whether a violation of human rights in the Ukrainian SSR and the policy of russification led among other protracted crisis within the Communist Party of Canada.

Key words: communism, Communist Party of Canada, John Kolasky, Ukrainian SSR, human rights, national policy, russification, education, KGB (Committee of the State Security).

Стаття надійшла до редколегії 17.05.2019

Прийнята до друку 20.06.2019